

C. RĂDULESCU-MOTRU: REPERE FORMATIVE

JEAN-MARTIN CHARCOT (1825–1893)
ȘI WILHELM WUNDT (1832–1920)

SORIN-AVRAM VÎRTOPI*

C. RĂDULESCU-MOTRU: FORMATIVE MILESTONES.
JEAN-MARTIN CHARCOT (1825–1893)
AND WILHELM WUNDT (1832–1920)

ABSTRACT: The sources related to Rădulescu-Motru's activity, encompassing monographs, studies, articles, and memoiristic or journal-like works, highlight the formative and creative aspects mostly within the country, exhibiting an enumerative, chronological, and synthetic nature. Understanding Rădulescu-Motru's work also necessitates insight into the scientific environments of his primary West European locations, Paris and Leipzig. The following paper aims to reconstruct the scientific atmosphere during his studies with Jean-Martin Charcot and Wilhelm Wundt in both Paris and Leipzig.

KEYWORDS: scientific and experimental psychology; Salpêtrière Hospice; Wundt's laboratory in Leipzig; psychology, philosophy, and science.

PREMISE FORMATIVE

În cele ce urmează, voi încerca, mai întâi, să identific contextul activității științifice a medicului Jean-Martin Charcot, precum și modul de diseminare prin lecturi publice a realizărilor sale din domeniul medical, așa cum este acesta surprins și în lucrarea pictorului Pierre Aristide André Brouillet, *O prelegere clinică la Salpêtrière* (1887) – o replică, am putea afirma, a *Lecției de anatomie a doctorului Nicolaes Tulp*, de Rembrandt (1632), dar pentru secolul al XIX-lea. În al doilea rând, voi prezenta informații referitoare la contextul științific al laboratorului fondat de Wilhelm Wundt la Leipzig și la activitățile desfășurate în acesta în perioada studiilor lui Rădulescu-Motru. Totodată, consider că este important să cunoaștem date cu privire la receptarea operei lui Wilhelm Wundt după 1920. Atitudinea față de aceasta a fost dramatic influențată de evenimentele care au urmat anului 1920; abia recent opera lui Wundt a atras atenția unor specialiști și instituții, pentru a i se acorda o nouă semnificație, liberă de ideile și preconceptiile care au marcat-o.

* Universitatea „Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu

Lista doctoranzilor lui Wundt ne arată că nu a fost C. Rădulescu-Motru primul român care s-a specializat în renumitul laborator. Modul în care au răspândit și dezvoltat ideile specialiștii care au activat în cadrul laboratorului, precum și conexiunile lor cu psihologii din România au avut menirea de a contribui la întărirea și promovarea științei într-o perioadă istorică frământată. O legătură între Jean-Martin Charcot și C. Rădulescu-Motru o reprezintă, desigur, și medicul Gheorghe Marinescu (1863–1938), el însuși menționat pe lista savanților care au contribuit la transformarea Parisului într-o capitală a neuroștiințelor.

Reperle formative sunt frecvent menționate în articolele, prelegerile și conferințele publicate și susținute de Rădulescu-Motru cu diverse prilejuri de-a lungul vieții sale. Cel mai adesea face referire la modelul pe care l-au reprezentat membrii familiei sale. Printre aceștia, se remarcă tatăl său, Radu Popescu, de la care a aflat istoria familiei. Bunicul său, care avea legături strânse cu mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu, s-a retras la Butoiești ca urmare a evenimentelor de la 1821, și a activat la Mănăstirea Gura Motrului, în slujba egumenului Eufrosin Poteca (1786–1858).

Peste ani, Rădulescu-Motru va susține o prelegere la Academia Română în care sunt detaliate aspectele importanței operei lui Eufrosin Poteca pentru cultura română. Anumite lucrări ale acestuia au fost reeditate recent, dar rămâne încă un deziderat diseminarea operei sale la amplitudinea pe care o merită.

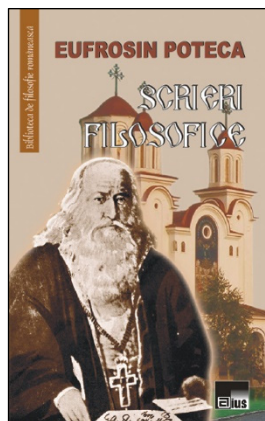
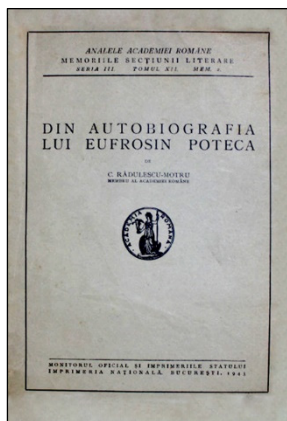
Foto 1. Butoiești, județul Mehedinți. Vedere asupra casei lui C. Rădulescu-Motru.

(Sursa foto: „Vatra Meșterilor și Creatorilor de Patrimoniu”,

<https://vatra-mcp.ro/casa-memoriala-constantin-radulescu-motru-butoiesti-mehedinti>)

Foto 2. Mănăstirea Gura Motrului, județul Mehedinți: biserica mănăstirii. Mormântul lui Eufrosin Poteca se află în partea dreaptă a pridvorului. (Fotografie de Laur Dumbravă)

Foto 3. Pagina de titlu a prelegerii *Din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, susținută de C. Rădulescu-Motru la Academia Română (1943), și coperta unei selecții din scrierile lui Eufrosin Poteca, publicată la Editura Aius din Craiova (ed. Adrian Michiduță).

Un alt nivel formativ îl reprezintă finalizarea studiilor la București (1889) și contactul cu personalitatea lui Titu Maiorescu. În *Amintiri din vremea studiilor*, publicate în 1934 în *Revista Fundațiilor Regale*, Rădulescu-Motru relatează sub

forma unei narațiuni personale despre perioada studiilor de la Paris și Leipzig, adăugând și influențele pe care le-au avut experiențele acestea asupra personalității și activității sale.¹ Călătoria lui cu Titu Maiorescu la Paris, precum și împrejurările ei, sunt relatate și documentate pe larg în biografia comprehensivă publicată de Constantin Schifirneț (2003–2005), cu referințe în special la corespondența dintre cele două personalități, precum și cu detalii care privesc aranjamentele șederii lui Rădulescu-Motru la Paris și mutarea ulterioară la Leipzig.² Din perioada anterioară, avem lucrarea lui Marian Bejat (1967), care prezintă succesiunea acestor etape de studiu la Paris, München și Leipzig, precum și volumul de *Mărturisiri* al lui C. Rădulescu-Motru, publicat la Editura Minerva.

Este important să menționăm că profesorul Titu Maiorescu însuși era interesat de psihologia științifică, fiind preocupat să se documenteze cu privire la școlile de psihologie germană și franceză. Preocupările sale reies din *Însemnări zilnice* (unde notează, de exemplu: „Trebuie să studiez încă multă anatomie și fiziologie a creierului”³), dar și din prelegerile de psihologie pe care le-a susținut. Aceste aspecte sunt consemnate în lucrările menționate, precum și în capitolul dedicat de Mihai Ralea psihologiei românești.⁴ Lipsesc însă din lucrările pe care le avem la dispoziție informații detaliate cu privire la activitatea științifică din laboratoarele europene, precum și cu privire la conținutul propriu-zis științific al acestor cercetări. Consider că astfel de informații sunt necesare pentru o cât mai bună înțelegere a lucrărilor lui Rădulescu-Motru elaborate pe parcursul activității desfășurate în țară. Chiar și în memoriul de studiu scris de Rădulescu-Motru la Universitatea București (1899)⁵, ca și în alte scrieri cu caracter memorialistic, aceste informații, care astăzi ne interesează, sunt tratate sintetic și cu puține detalii. Există însă o explicație pentru aceasta, în faptul că Rădulescu-Motru și-a adaptat prezentările la stadiul și contextul preocupărilor de la noi, specifice perioadei respective.⁶

PERIOADA DE STUDII DE LA PARIS ȘI ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A LUI JEAN-MARTIN CHARCOT

Conform datelor, Rădulescu-Motru ajunge la Paris în vara anului 1889.⁷ Aici, audiază cursurile unui număr mare de specialiști – precum Jean-Martin Charcot și B. Ball, la Spitalul Salpêtrière, Théodule-Armand Ribot, Charles Richet, Étienne-Jules Marey, la Collège de France, Jules Soury, la Hautes Études. Sunt menționate, de asemenea, activitatea în laboratorul de psihologie de la Sorbona, condus de Beaunis și Binet, precum și vizita la Stațiunea fiziologică Marey din afara Parisului.⁸

Dintre toate aceste personalități, Jean-Martin Charcot se remarcă în special prin faptul că este considerat întemeietorul neurologiei.

În alegerea carierei, Jean-Martin Charcot a oscilat între arte și medicină. Interesul puternic pentru artă a fost însă un sprijin eficient în cariera sa medicală; pe de o parte, talentul la desen i-a dat ușurința cu care desena în timpul cursurilor⁹, iar, pe de altă parte, cultura sa artistică a făcut posibile analizele din primele sale lucrări,

realizate împreună cu Paul Richer (1849–1933).¹⁰ Aceste lucrări conțin analize ale unor opere de artă în care sunt identificate diferite maladii, pornind de la maniera în care artiștii, pictori și sculptori, au surprins în operele lor caracteristici vizibile ale unor afecțiuni. Aceste analize s-au constituit în punct de plecare pentru cercetările ulterioare ale lui Charcot. Scrierile respective o determină pe Yetta Blaze de Bury să îl considere o referință în analiza pe care o face asupra *Literaturii franceze de azi. Un studiu al principalilor romancieri și esești* (1898).¹¹

Foto 4. Jean-Martin Charcot (1825–1893).
(Sursa foto: United States National Library of Medicine, colecția „Images from the History of Medicine”)

Analizele lui Charcot sunt considerate ca fiind deja la un alt nivel față de alte realizări literare sau artistice, precum *Caracterele* lui La Bruyère sau reprezentările de tip frenologic ale lui Johann Kaspar Lavater, care l-au fascinat până și pe Goethe. Eseul lui Blaze de Bury din 1898, deși are un pronunțat caracter literar, insistă asupra trăsăturilor puternice ale lui Charcot. Acesta este prezentat ca fiind organizat, cu putere de muncă și determinare, dedicat familiei.¹² În ceea ce privește aspectele profesionale, Blaze de Bury notează viziunea lui Charcot asupra activității științifice: „Un medic care nu este și un filosof nu este demn de acest nume”.¹³ Tot Blaze de Bury afirmă:

Înainte de Charcot, psihologia abia era recunoscută de câțiva dintre cei mai independenți oameni de știință; a fost absolut exclusă din universități, iar printre oameni se presupunea, în general, că avea legătură cu vrăjitoria și magia neagră.¹⁴

Charcot este descris prin calitățile sale de medic, profesor, practicant al hipnotismului, șef al școlii moderne de neuropatie și, nu în ultimul rând, prin calitățile

care privesc viața socială și de familie.¹⁵ În ceea ce privește raportul cu pacienții și calitățile de vindecător pentru care a fost renumit Charcot, Blaze de Bury recurge la o evidentă paralelă cu calitățile de vindecător ale lui Isus: „Ai încredere în mine și eu te pot vindeca”.¹⁶ Majoritatea bolilor cu care se confrunta Charcot nu aveau un tratament general acceptat. „Cel care vindecă aduce cu el «credința care vindecă» și miracolul aparent are loc: dacă pacientul ascultă, se supune și este convins, vindecarea este asigurată”. „A vindeca trupul prin intermediul minții, a face trupul din nou doctorul minții era într-adevăr o concepție inspirată”¹⁷ – scria Blaze de Bury. Într-adevăr, într-un mediu dominat de isterie, somnambulism, obscurantism și alte asemenea, o astfel de abordare era o noutate, iar pacienții de la Salpêtrière au reprezentat un mediu ideal pentru programul novator al lui Charcot. Identificăm aici rolul sugestiei și al autosugestiei, al inconștientului, în general – care va constitui conceptul central al operei lui Freud, și el un vizitator (și nu numai) la Salpêtrière. Succesul activității medicale a lui Charcot, dar și al cursurilor ținute de acesta, a fost immortalizat de Pierre Aristide André Brouillet (1857–1914) în pictura care află în prezent expusă în cadrul Universității Paris-Descartes.

Foto 5. O prelegere clinică la Salpêtrière, de Pierre Aristide André Brouillet.

Lucrarea a fost difuzată prin nenumărate copii, iar Sigmund Freud expunea, și el, o astfel de copie deasupra divanului pe care pacienții se așezau pentru desfășurarea ședințelor de psihanaliză. Această copie a tabloului poate fi văzută la Muzeul Freud din Londra în această dispunere.

Tabloul de dimensiuni impresionante, 290 × 320 cm, este realizat în culori vii, contrastante, pe baza studiilor individuale realizate de pictor pentru cei treizeci de participanți la prelegere. Lucrarea este realizată în stilul academic și a fost expusă prima dată la Salonul de artă din 1 mai 1887, ulterior fiind achiziționată de Académie des Beaux-Arts.

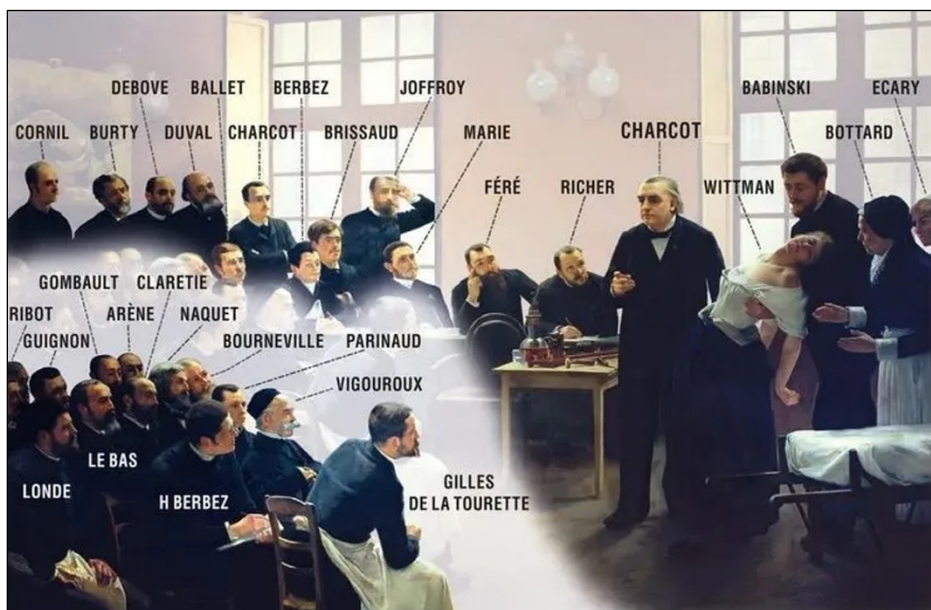

Foto 6. Participanții la prelegerea lui Charcot (cf. James C. Harris, 2005).
Lista participanților este prezentată în Addendum 1.a.

Pictura reprezintă o scenă imaginară a unei demonstrații științifice, concepută pe baza unciilor reale. Locul desfășurării prelegerii este o sală din Spitalul Pitié-Salpêtrière, sală care astăzi nu mai există. De fapt, chiar Yetta Blaze de Bury (1898) menționează că sala inițială devenise neîncăpătoare datorită numărului tot mai mare de participanți și doritori să audieze prelegerile, prin urmare a fost extinsă. Cu excepția a patru participanți așezați la stânga lui Charcot, ceilalți sunt dispuși în două grupuri sub formă de arce concentrice. Primul grup este format din medicii asociați, foști și actuali, aranjați în ordinea descrescătoare a vârstei, iar în grupul exterior sunt dispuși medicii asociați mai în vârstă, împreună cu filosofi, scriitori și prieteni ai lui Charcot.¹⁸ În pictură sunt reprezentate 29 de persoane plus Charcot. James C. Harris prezintă în articolul său rolul fiecăruia dintre cei prezenți la această prelegere și demonstrație¹⁹, o descriere succintă fiind făcută și în capitolul III al articolului lui Broussolle *et. al.*²⁰ Addendum 1.a prezintă lista participanților după modul în care sunt reprezentați în tablou, conform lui James C. Harris,

MD (2005). Un raport din *Scientific American Supplement* din 1880 descrie tipologia experimentului surprins și în renumitul tablou.

Charcot ținea degetul în fața pacientei sale vedetă, Marie Blanche Wittman (1859–1913), îi solicita să se concentreze asupra acestuia și, în nici zece secunde, „capul ei cădea greu într-o parte [...], corpul ei era într-o stare de moleșeală totală; dacă un braț îi era ridicat de către vreun observator, acesta îi cădea din nou cu putere”. Cu Wittman în această stare, Charcot era capabil să inducă tot felul de halucinații și simptome, similare cu cele raportate de pacienții săi. Pentru Charcot, sensul hipnotismului era recrearea simptomelor, oferind astfel o perspectivă asupra funcționării minții; acest lucru l-a impresionat foarte mult pe un vizitator austriac la Salpêtrière, Sigmund Freud. Charcot a recunoscut că nu știe cum funcționează hipnotismul și nici nu era foarte preocupat de întrebare – „în primul rând faptele, apoi teoriile, a spus el”.²¹

Foto 7. O copie a tabloului lui Pierre Aristide André Brouillet, situată deasupra canapelei pentru ședințele de psihanaliză ale lui Sigmund Freud (Muzeul Freud, Londra)²²

Pentru că am menționat prezența lui Sigmund Freud la Paris, amintesc aici lucrarea lui Richard Webster (1950–2011), *Why Freud was Wrong*. În capitolul al II-lea, realizează o analiză minuțioasă a metodei lui Charcot. Dincolo de aprecierile laudative, la fel ca la Blaise de Bury și nu numai, Webster studiază originile și sursele de inspirație ale cercetării lui Charcot. Astfel:

Căutând să explice paralizia și crizele convulsive care s-au dezvoltat ulterior, Charcot a început aparent să ia în serios o lucrare a medicului britanic, J. Russell

Reynolds, care a apărut în *British Medical Journal* în 1869. Reynolds susținea că, în anumite cazuri, paralizia unui membru ar putea fi produsă doar prin contemplarea continuă de către pacienți a ideii de paralizie. Aplicând același tip de raționament unora dintre propriile sale cazuri, Charcot a dezvoltat treptat punctul de vedere conform căruia, în unele cazuri, paralizia pacienților săi nu fusese cauzată de accidentarea lor reală, ci de ideea pe care aceștia și-au format-o despre accident.²³

Pe de altă parte, prezența lui Freud la Paris, ca urmare a recomandării primite de la medicul Benedickt, avea scopul de a studia creierul copiilor, motiv pentru care a fost primit de către Charcot la Salpêtrière. Freud a participat la activități cu caracter general, fără a atrage în vreun fel atenția lui Charcot. Numai după ce Freud i-a propus lui Charcot să traducă în limba germană volumul al treilea din tratatul lui Charcot despre Afecțiunile sistemului nervos, care era în pregătire pentru publicare în Franța, acesta a fost acceptat în cercul de apropiați ai acestuia și a primit o invitație acasă la Charcot.²⁴ Webster a fost influențat de scrierile lui Norman Cohn (1915–2007), care tratează în opera sa, dincolo de psihologia individuală, psihologia socială, cu exemple istorice concrete; de aici, analiza minuțioasă a operei lui Freud și a genezei acesteia.

Imaginea asupra activității științifice a lui Charcot este întregită de rezultatele obținute de discipolii săi. În „Figures and institutions of the neurological sciences in Paris from 1800 to 1950”, găsim patru articole cu caracter istoric privind principalii oameni de știință care au avut un rol important în transformarea Parisului în renumit centru de psihologie și neurologie în secolul al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea. Dintre acestea, al treilea articol se ocupă cu neurologia.²⁵ Pe lângă Charcot (a cărui contribuție este, în mod evident, esențială), seria tratează despre 18 personalități. Al 16-a om de știință tratat este Georges Marinescu (1864–1938). Autorii menționează că:

[George Marinescu] a venit la Paris pentru a continua studiile în neurologie cu Charcot la Spitalul Salpêtrière, unde a fost în contact apropiat cu Pierre Marie, Babinski și Raymond. De asemenea, a lucrat în Germania cu Karl Weigert (1845–1904), în Frankfurt, și cu Émil Du Bois-Reymond (1818–1896), în Berlin. Reîntors în România, fondează Școala Românească de neurologie, publică un atlas al histologiei patologice a sistemului nervos, împreună cu Victor Babeș și Paul Oskar Blocq (1860–1896).²⁶

Autorii rețin și caracterul inovator al activității lui George Marinescu:

El a avut, într-adevăr, ingeniozitatea de a pune în practică noi metode, de îndată ce acestea au fost disponibile, în special utilizarea razelor Roentgen, camera cu film și metoda Nissl. [...] A menținut relații strânse cu colegii săi din Paris. În 1909 a publicat o carte voluminoasă despre celula nervoasă, intitulată *Le cellule nerveuse*, care mai târziu a fost întrecută de lucrarea lui Ramon y Cajal.²⁷

Christopher G. Goetz, Michel Bonduelle și Toby Gelfand dau o descriere sintetică a lui Charcot și a activității sale:

Cariera lui Charcot, școala sa din Salpêtrière și dedicarea pentru dezvoltarea neurologiei clinice ca domeniu medical și științific au avut mai multe puncte comune, uneori teme care se confruntă: știință și artă, spital și laborator, medic și experimentalist, adevăr și fabricație, bogăție și sărăcie, republicanism și conservatorism. Indiscutabil, Charcot a fost un om bine așezat din punct de vedere temporal și geografic pentru a putea reuni domenii aparent disparate ale progresului științific și social, și să le aplice domeniului în curs de dezvoltare al studiului sistemului nervos. În mod evident apolitic, dar cu capacitatea de a atrage atenția susținătorilor influenți din punct de vedere politic, Charcot a manifestat, de asemenea, un simț al timpului, disciplină și credința neclintită în importanța medicinei clinice pentru progresul științific. Aceste calități l-au menținut în centrul atenției medicale, științifice și sociale a zilei.²⁸

Înțelegerea operei științifice a lui C. Rădulescu-Motru este dependentă atât de acest context parizian, cât și de spațiul științific de la Leipzig. De asemenea, aceste două contexte nu pot fi separate de ambianța științifică generală a secolului al XIX-lea, precum și de cea din România, pe care Rădulescu-Motru o descrie și explică pe baza modelului Gheorghe Lazăr – Eufrosin Poteca – Ion Heliade-Rădulescu.

PERIOADA DE STUDII LA LEIPZIG ȘI PERSONALITATEA LUI WILHELM WUNDT (1832–1920)

După perioade scurte de timp petrecute la Heidelberg (iulie 1890) și München (octombrie 1890), Rădulescu-Motru ajunge la Leipzig în martie 1891.²⁹ Conform mărturiilor sale, găsește în personalitatea lui Wilhelm Wundt o compatibilitate cu propriile așteptări, și anume: „prestigiu ca profesor și gândire bogată ca filosof”.³⁰ De asemenea, își exprimă opinia că opera lui Wundt „reprezintă ultimul cuvânt al cercetării științifice”.³¹ Perioada de doi ani și jumătate petrecută la Leipzig este marcată de acest respect profund pentru opera lui Wundt. Din păcate, relatările din „Amintiri din anii de studiu” sunt foarte restrânse în cantitate și detalii referitoare la această perioadă. Trebuie să menționăm însă faptul că aspectele pe care noi dorim să le cunoaștem astăzi pot fi ușor diferite de aspectele pe care le-a apreciat Rădulescu-Motru ca fiind relevante la data consemnării acestor amintiri. Iată cum descrie noul student român situația școlii: „Orișice construcție nouă personală trebuia verificată în lumina gândirii magistrului. Nu fiindcă el cerea aceasta, ci fiindcă noi eram convinși de puritatea acestei lumini”.³²

Anneros Meischner-Metge face trimitere la scrisoarea adresată de Wundt lui Külpe, în care acesta își exprimă concepția și principiile cu privire la Școala de la Leipzig (1895).³³

Acum ar fi necesar să se verifice dacă institutul îndeplinește criteriile școlare de astăzi. Este de necontestat, și poate fi dovedit prin următoarea descriere, că corespunde conceptului școlar în ceea ce privește pregătirea tinerilor oameni de știință pentru a deveni psihologi experimentali, cu predarea unei gândiri

metodice stricte, dar nu în sensul unui conținut definit, ci ca paradigmă de bază a unei școli de gândire.³⁴

Vorbind despre cei care frecventau laboratorul lui Wundt, Anneros Meischner-Metge distinge între: asistenți, doctoranzi, autori la volumul omagial cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani a lui Wundt și audienți.³⁵ Enumerăm câțiva, așa cum sunt menționați de Anneros Meischner-Metge. Astfel, printre asistenți îi regăsim pe James McKenn Cattell, Oswald Külpe, Ernst Meumann. În ceea ce privește doctoranzii, autoarea afirmă cu surprindere că nu toți studenții cu activitate practică experimentală promovau – și îi menționează în paranteză pe Oswald Külpe, Ludwig Lange și Otto Klemm. Pe lista doctoranzilor se regăsesc și Stanley Hall, James Baldwin (SUA) și Matataro Matsumoto (Japonia).³⁶ O listă mai lungă prezintă Miles A. Tinker³⁷ (1932). Acesta are ca referință anuarul *Jahresverzeichnis der an den deutschen Universitäten erschienenen Schriften*, publicat de Universitatea din Leipzig începând cu 1885, iar lista lui începe cu sfârșitul anului 1884. Este întocmită pe baza fișelor de evidență ale Universității și mai apoi pe baza anuarului. Între 1875 și 1919, Wundt a coordonat 186 de teze³⁸ (184, conform lui Anneros Meischner-Metge).³⁹ În această activitate, pentru domeniul *Völkerpsychologie*, Wundt a fost ajutat și de fiica sa Eleonore.⁴⁰ Totodată, Tinker precizează faptul că Wundt a fost și coordonator secundar (minor) la disertații din domeniile filosofiei, pedagogiei, eticii și antropologiei – care nu sunt menționate în lista sa. În această listă, precum și în lista digitalizată disponibilă online la Universitatea din Leipzig⁴¹, identificăm șapte români, după cum urmează:

1. Anul 1877. Dimitresco, Constantin D. (poziția 003 în lista Universității din Leipzig), Jassy/Iași, România: *Der Schönheitsbegriff, Eine ästhetisch-psychologische Studie* [Conceptul de frumos. Un studiu estetic-filosofic];

2. Anul 1893. Gruber, Eduard (poziția 076 în lista Universității din Leipzig), Jassy/Iași, România: *Experimentelle Untersuchungen über die Helligkeit der Farben* [Studii experimentale privind luminozitatea culorilor];

3. Anul 1893. Rădulescu-Motru, Constantin (poziția 079 în lista Universității din Leipzig), Butoiești, România: *Zur Entwicklung von Kant's Theorie der Natur-causalität* [Despre dezvoltarea teoriei cauzalității naturale la Kant];⁴²

4. Anul 1900. Săvescu, Michael (poziția 110 în lista Universității din Leipzig), Jassy/Iași, România: *Die Gefühlsleere in der neuesten französische Psychologie* [Teoria emoțiilor în cea mai recentă psihologie franceză];

5. Anul 1904. Demetrius Gusti (poziția 130 în lista Universității din Leipzig), Jassy/Iași, România: *Egoismus und Altruismus. Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens* [Egoism și altruism. Despre motivația sociologică de voință practică];

6. Anul 1911. Ștefănescu-Goangă, Florian (poziția 165 în lista Universității din Leipzig), Curtea de Argeș, România: *Experimentelle Untersuchungen zur Gefühls-betonung der Farben* [Studii experimentale asupra accentului emoțional al culorilor];

7. Anul 1915. Topciu, Trajan (poziția 184 în lista Universității din Leipzig), Ploesci/Ploiești, România: *Aufeinanderfolge zweier einfacher Reaktionen mit rechter und linker Hand bei Variation des Reizintervalls* [Succesiunea a două reacții simple la mâna dreaptă și mâna stângă prin variația intervalului de stimuli].

Recuperarea activității științifice a doctoranzilor români (cum este cazul lui Constantin Dimitrescu-Iași, Eduard Gruber, C. Rădulescu-Motru, Dimitrie Gusti, Florian Ștefănescu-Goangă), dar și a audiențelor (cum este cazul lui Ioan Petrovici), dincolo de referințele cu caracter autobiografic și memorialistic, este o întreprindere care ar merita toată atenția.

În urma unei analize asupra tezelor de doctorat, Tinker conchide că:

O analiză ulterioară a tezelor de psihologie relevă că aproximativ: 70% pot fi clasificate că tratează despre senzație și percepție, 9% despre metodă, 10% despre atenție și sentimente, iar restul au teme despre acțiune, asociere și memorie. Subdiviziuni ale primului grup sunt: percepțiile vizuale, 28% (din totalul psihologiei); auditive, 23%; kinestezice, 5%; percepția timpului, 8%.⁴³

În ce privește naționalitățile: 132 sunt germani și austrieci, 13 americani, 10 englezi, 13 din Balcani (Bulgaria, România; nu precizează exact câți din fiecare țară), 6 polonezi, 2 francezi, 2 danezi, 3 ruși.

Destinul operei lui Wundt este afectat de evenimente care îl tulbură sufletește pe C. Rădulescu-Motru și îl fac să se întrebe cum o astfel de personalitate poate să își schimbe gândurile în condițiile determinate de Primul Război Mondial. Însă acesta a fost doar primul șir de evenimente care aveau să conducă la eclipsarea operei sale⁴⁴. Pe de o parte, condițiile istorice prin care a trecut Germania, iar, pe de altă parte, dezvoltarea științelor. Această situație, la care contribuie și foștii studenți ai lui Wundt, este sintetic prezentată și de Nicolae Mărgineanu, care a avut ocazia să cunoască mediile științifice respective, precum și pe unii dintre discipolii lui Wundt din Germania și din Statele Unite ale Americii.⁴⁵

Wundt este omagiat la moartea sa de foștii studenți, în special de cei din Statele Unite, conform prezentării din *Psychological Review* (1921).

La întâlnirea anuală a Asociației Psihologilor Americani de la Chicago din decembrie 1920, a avut loc o comemorare în onoarea lui Wilhelm Wundt, care a urmat adresei președintelui din seara zilei de 29. Amintiri despre Wundt au fost relatate de profesorii J. McK. Cattell, C. H. Judd, W. D. Scott și R. Pintner. Articolele care urmează includ scrisorile citite la întâlnirea de la [Universitatea din] Iowa, împreună cu contribuțiile mai extinse ale lui Cattell și Judd, citite la Chicago, precum și amintiri ale altor studenți ai lui Wundt furnizate la sugestia *Psychological Review*.⁴⁶

Unul dintre primii studenți americani ai lui Wundt, Stanley Hall, afirma:

A fost un foarte capabil și eficient polemist, însă întotdeauna mi s-a părut că este limitat și partizan în antagonizarea noii mișcări introspective începute de propriii studenți, așa cum a fost Freud în antagonizarea lui Adler și a școlii din

Zürich. Ambii au încercat să-și devoreze propriii copii. Acest antagonism mi s-a părut o ilustrare în câmpul educațional a spiritului vechiului stăpân feudal german. Mereu am simțit, de asemenea, că dacă Wundt ar fi fost pe jumătate biolog pe cât era de fiziologist, ar fi dat științei noastre o bază mai largă și, la fel, că era prea înclinat să ignore contribuțiile psihiatricii.⁴⁷

J. McKeen Cattel rememorează începuturile studiilor cu Wundt, în urmă cu patruzeci de ani:

Faptul că munca lui pentru psihologie a fost începută în urmă cu șaiszeci de ani proclamă caracterul ei fundamental și dă seamă de limitările sale. Noi avansăm peste podurile temporare construite de oameni ca el, și pot fi considerate aproape lucrări de geniu, spre deosebire de molozul și cimentul cu care le-am putea înlocui ulterior. Wundt a fost înainte de toate un savant, absorbit de munca lui; cu cea detașare completă de aici și acum și de eul îngust, detașare care îl caracterizează adesea pe nobilul ereditar și pe adevăratul savant.⁴⁸

Howard C. Warren, în eulogia sa, afirmă:

Cel mai important serviciu al lui Wilhelm Wundt pentru psihologie a fost fundamentarea investigației de laborator. Înaintea lui, cercetarea experimentală în psihologie fusese în principal individuală. Weber și Fechner făcuseră experimente în particular – separat de munca lor universitară. Wundt a asigurat recunoașterea laboratorului său ca instituție universitară, cu încăperi în una din clădirile universității. El a adunat în jurul său un grup entuziast de studenți și asistenți, pe care i-a instruit în metodele experimentării exacte și le-a ales problemele de cercetare în așa fel încât să acopere fiecare parte a domeniului. Interesul extraordinar pentru psihologia experimentală care s-a dezvoltat brusc – răspândirea cercetării în Europa și America în anii '90 – se datorează în mare parte exemplului laboratorului de la Leipzig și eforturilor elevilor lui Wundt. De îndată ce laboratorul de la Leipzig a fost lansat în mod adecvat, în 1883, Wundt a inițiat o revistă, *Philosophische Studien*, care a fost dedicată publicării lucrărilor de cercetare. Primele volume conțin multe articole notabile ale unor specialiști ale căror nume au devenit de atunci bine cunoscute în lumea psihologiei. Cattell, fondatorul laboratoarelor din Pennsylvania și Columbia; Scripture, care a fondat laboratorul la Yale, au fost printre primii studenți ai lui Wundt. Stanley Hall, care a deschis laboratoare la Hopkins și Clark, a fost un observator al muncii lui Wundt în timpul șederii sale la Leipzig. Acești oameni aparțin anilor '80. La începutul anilor '90, Frank Angell, Pace, Titchener și Witmer îmi erau colegi acolo. Aceștia, și alții care de atunci au renunțat, sunt responsabili de zecile de laboratoare care dintr-o dată au luat naștere în America și au depășit curând laboratoarele germane în productivitate. În perioada despre care vorbesc erau studenți din Rusia, Norvegia și România care lucrau sub conducerea lui Wundt, care au răspândit mișcarea în propriile țări. Dintre germani, Kiesow a fost chemat în Italia, Meumann, în Elveția, Kirschmann, în Canada. Külpe și alții au purtat spiritul laboratorului lui Wundt către alte universități germane, vorbesc doar despre vremurile mele. Aceeași influență a continuat până la izbucnirea războiului.⁴⁹

Lista participanților cu eulogii este prezentată în Addendum 2.

În ceea ce îl privește pe Constantin Rădulescu-Motru, acesta afirmă:

Sub influența lui Wundt, am muncit ca cetățean ideal al unei republici a adevărului, dezbrăcat de orice considerație personală. Nu mi-am pus niciodată în-trebarea dacă munca mea va profita într-un mod sau într-altul persoanei mele, neamului meu. Influența lui Wundt mă ținea deasupra orișicărui contingente pământești.⁵⁰

RECUPERAREA, RECONSTRUCȚIA, RECONSIDERAREA SAU REDESCOPERIREA OPEREI LUI WILHELM WUNDT

Arhiva operei lui Wundt este în curs de digitalizare la Universitatea din Leipzig. Interesul pentru opera sa a sporit în Germania și nu numai, iar lucrările lui Fahrenberg *et al.* readuc, în contextul constructivismului, cognitivismului și al variantelor sociale ale acestora, relevanța ei științifică.

Wundt a definit domeniul psihologiei într-un sens cuprinzător și într-o manieră interdisciplinară, și, de asemenea, a explicat cât de indispensabilă rămâne critica epistemologico-filosofică a convingerilor individuale și a teoriilor psihologice. Când vederile unilaterale devin temporar atractive și intră în curentul dominant al psihologiei – cognitivismul sau reduționismul neurofiziologic, cotitura narativă sau modelarea asistată de computer, psihologia calitativă, orientarea fenomenologică, psihanaliza sau noua psihologie socială critică – este oportun să ne reamintim orizontul teoretic al întemeietorului psihologiei ca disciplină. El a încercat să conecteze epistemologic și metodologic diverse orientări de cercetare diferite categorial [...]. Aici, chiar și în faza fondatoare a psihologiei universitare a argumentat în favoarea unui nivel înalt de reflecție metaștiințifică și a cerut integrarea componentelor procesului [ale psihicului individual, ale sistemului nervos central și ale sistemului socio-cultural] și coordonarea sistemelor de referință [psihologia generală, neurofiziologia, psihologia culturală]. Potențialul abordării sale este departe de a fi epuizat.⁵¹

Cât privește diseminarea operei, aceasta este încă departe de a fi ceea ce sperăm. Bariera lingvistică și producțiile editoriale sunt printre impedimente, în pofida accesului la baze de date digitalizate.

Am remarcat, așadar, complexitatea mediului științific în care s-a format C. Rădulescu-Motru. Nu în ultimul rând, o cercetare hermeneutică a scrierilor sale din perspectiva *Völkerpsychologie* ar reprezenta un nou nivel în receptarea și înțelegerea acestora.

ADDENDA

ADDENDUM 1

1.a. Lista participanților așa cum sunt reprezentați în tabloul „O prelegere clinică la Salpêtrière” de Pierre Aristide André Brouillet, conform lui James C. Harris, MD

1. Jean-Martin Charcot (1825–1893), Profesor, profesor de afecțiuni ale sistemului nervos;
2. Marie (Blanche) Wittman (1859–1913), pacientă;
3. Joseph Babinski (1857–1933), șef intern;
4. Marguerite Bottard, director al compartimentului de asistente medicale;
5. Mlle Ecary, asistentă medicală;
6. Paul Richer (1849–1933), artist medical și medic;
7. Charles Samson Féré (1852–1907), psihiatru, asistent și secretar al lui Charcot;
8. Pierre Marie (1853–1940); a preluat poziția lui Charcot în 1917;
9. Alix Joffroy (1844–1908), medic anatomo-patolog;
10. Edouard Brissaud (1852–1909), profesor interimar timp de un an după moartea lui Charcot;
11. Paul Berbez, medic și student al lui Charcot;
12. Jean-Baptiste Charcot (1867–1936), fiul lui Charcot și student la medicină;
13. Gilbert Ballet (1853–1917), ultimul rezident-șef al lui Charcot;
14. Mathias Duval (1844–1907), profesor de anatomie;
15. Maurice Debove (1845–1920), viitor decan al facultății de medicină;
16. Philippe Burty (1830–1890), colecționar de artă și scriitor;
17. Victor Cornil (1837–1908), politician;
18. Georges Gilles de la Tourette (1857–1904), asistent neurolog; a descris sindromul Tourette;
19. Romain Vigouroux, șef electrodiagnostic;
20. Henri Parinaud (1844–1905), oftalmolog, cel care a descris sindromul oculoglandular;
21. Henry Berbez, extern;
22. Désiré-Magloire Bourneville (1840–1909), editorul lui Charcot, medic care a descris complexul de scleroză tuberoasă;
23. Alfred Joseph Naquet (1834–1916), medic și politician;
24. Jules Claretie (1840–1913), jurnalist și scriitor;
25. Paul Arène (1843–1896), romancier;
26. Albert Gombault (1844–1904), anatomist;
27. Léon le Bas, șef-administrator de spital;
28. Georges Guignon (1859–1932), ultimul rezident-șef al lui Charcot;
29. Théodule Ribot (1838–1916), medic;
30. Albert Londe (1858–1917), șeful fotograf medical.

1.b. Lista celor mai importanți specialiști care au contribuit la reputația Școlii de neurologie de la Pais, conform lui E. Broussolle *et al.* (2012)⁵²

1. Armand Trousseau (1801–1867)
2. Guillaume Benjamin Amand Duchenne (1806–1875)
3. Jean-Martin Charcot (1825–1893)

4. Alfred Vulpian (1826–1887)
5. Désiré-Magloire Bourneville (1840–1909)
6. Paul Richer (1849–1933)
7. Henri Parinaud (1844 –1925)
8. Albert Pitres (1848–1928)
9. Jules Joseph Dejerine (1849–1917)
10. Augusta Dejerine-Klumpke (1859–1927)
11. Édouard Brissaud (1852–1909)
12. Pierre Marie (1853–1940)
13. George Édouard Brutus Gilles de la Tourette (1857–1904)
14. Joseph Babinski (1857–1932)
15. André Thomas (1867–1963)
16. Georges Marinesco (1864–1938)
17. Achille Alexandre Souques (1860–1944)
18. Georges Guillain (1876–1961)
19. Charles Foix (1882–1927)

ADDENDUM 2

Lista autorilor euluiilor din articolul comemorativ „In memory of Wilhelm Wundt by his American students” (1921, p. 154), conform numerotării din cadrul articolului. Autorii sunt ordonați cronologic, în funcție de data la care și-au început activitatea în cadrul laboratorului lui Wilhelm Wundt.

- I. G. Stanley Hall
- II. J. McKeen Cattell
- III. Edw. A. Pace
- IV. E. B. Tichener
- V. Frank Angell
- VI. Howard C. Warren
- VII. James R. Angeli
- VIII. George M. Stratton
- IX. G. T. W. Patrick
- X. Charles H. Judd
- XI. Wilbur M. Urban
- XII. G. A. Tawney
- XIII. Edward M. Weyer
- XIV. Walter Dill Scott
- XV. Bird T. Baldwin
- XVI. George F. Arps
- XVII. Rudolf Pintner

NOTE

¹ Vezi C. Rădulescu-Motru, „Amintiri din vremea studiilor”, *Revista Fundațiilor Regale* (București), nr. 2, 1934, pp. 274–287.

² Vezi Constantin Schifirneț, *Constantin Rădulescu Motru. Viața și faptele sale*, vol. 1, București, Editura Albatros, 2003–2005, p. 124 sqq.

³ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice (1881–1886)*, vol. II, p. 55.

⁴ Vezi Mihai Ralea, C. I., Botez, *Istoria psihologiei*, p. 637.

⁵ Vezi C. Rădulescu-Motru, *Memoriu asupra studiilor, lucrărilor, și scrierilor făcute până la 6 martie 1899* (ms.)

⁶ Printre lucrările care tratează despre contextul educațional al lui Rădulescu-Motru, mai amintim: Ion Petrovici, *Figuri și concepții filosofice contemporane. Wilhelm Wundt, Alfred Fouillée, Jules Lachelier, Henri Bergson*, București, Editura Librăriei „Universală” Alcalay & Co., 1933; Rădulescu-Motru, C., *Caracter și destin. Conferințe la Radio 1930–1943*, ed. îngrijită de Marin Diaconu, Societatea Română de Radio Difuziune, București, Editura Casa Radio, 2003; Stan, Aurel, *Eduard Gruber. Întemeietorul psihologiei experimentale în România*, Iași, Editura Institutul European, 2013.

⁷ Marian Bejat, *Geneza psihologiei ca știință în România*, p. 308.

⁸ Vezi Marian Bejat, „Date inedite despre activitatea lui C. Rădulescu-Motru din timpul studiilor la Paris, München și Leipzig”, în *Revista de psihologie* (București), nr. 3, 1967.

⁹ Yetta Blaze de Bury, *French literature of To-Day. A study of principal romancers and essayists*, p. 89.

¹⁰ J.-M. Charcot, Paul Richer, *Les démoniaques dans l'art*, Paris, Adrien Delahaye et Émile Lacrosnier editeurs, 1887.

¹¹ Yetta Blaze de Bury, *French literature of To-Day. A study of principal romancers and essayists*, p. 89.

¹² *Ibidem*.

¹³ „A physician who is not at the same time a philosopher is not worthy of the name”, *Ibidem*, p. 91.

¹⁴ *Ibidem*, p. 95.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 99.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 100, 102.

¹⁸ James C. Harris, MD, „A Clinical Lesson at the Salpêtrière”, pp. 470–472.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Vezi E. Broussolle *et. al.*, „Figures and institutions of the neurological sciences in Paris from 1800 to 1950. Part III: Neurology”, pp. 301–320. Lista celor mai importanți specialiști care au contribuit la renumele neurologiei pariziene este prezentată în Addendum 1.b.

²¹ William J. Morton, „Induced hysterical somnambulism and catalepsy”, *Scientific American Supplement*, nr. 256 (10), 1880, pp. 4085–4086. Vezi și: Matthew Cobb, *The Idea of Brain. A History*, pp. 122, 408. De asemenea, pentru cazul Wittman o lucrare relevantă este și: Carlos S. Alvarado, „Nineteenth-century hysteria and hypnosis: A historical note on Blanche Wittmann”, *Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 37 (1), 2009, pp. 21–36.

²² *Sigmund Freud's couch in the study at the Freud Museum* [Canapeaua lui Sigmund Freud în studioul de la Muzeul Freud], London, Freud Museum Publications, Fotografie de Nick Bagguley. Carte poștală din colecția autorului.

²³ Richard Webster, *Why Freud was Wrong*, p. 66.

²⁴ Christopher G. Goetz; Michel Bonduelle; Toby Gelfand, *Charcot. Constructing Neurology*, pp. XIX–XX.

²⁵ E. Broussolle *et al.*, „Figures and institutions of the neurological sciences in Paris from 1800 to 1950. Part III: Neurology”, pp. 301–320.

²⁶ *Ibidem*, p. 312.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Christopher G. Goetz; Michel Bonduelle; Toby Gelfand, *Charcot. Constructing Neurology*, pp. XIX–XX.

²⁹ C. Rădulescu-Motru, „Amintiri din vremea studiilor”, p. 284.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 285.

³² *Ibidem*, p. 286.

³³ Anneros Meischner-Metge, „Wilhelm Wundt und seiner Schüler”, pp. 156–166.

³⁴ *Ibidem*, pp. 156–157.

³⁵ *Ibidem*, pp. 158–159.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Miles A. Tinker, „Wundt’s doctorate students and their theses: 1875–1920”, pp. 630–637.

³⁸ *Ibidem*, p. 630.

³⁹ Anneros Meischner-Metge, „Wilhelm Wundt und seiner Schüler”, p. 157.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Lista doctoranzilor lui Wilhelm Wundt (186), conform Arhivei digitale a Universității din Leipzig: <https://home.uni-leipzig.de/wundtbriefe/wwcd/chronos/chronos.htm>.

⁴² Teza lui Rădulescu-Motru a fost publicată în *Philosophische Studien*, vol. 9, nr. 3–4, 1894. Extrasul fusese publicat cu un an înainte: Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1893.

⁴³ Miles A. Tinker, „Wundt’s doctorate students and their theses: 1875–1920”, p. 637.

⁴⁴ Vezi C. Rădulescu-Motru, „Amintiri din vremea studiilor”, p. 286.

⁴⁵ Nicolae Mărgineanu, *Mărturii asupra unui veac zbuciumat*, pp. 57–58.

⁴⁶ Vezi „In memory of Wilhelm Wundt by his American students”, *The Psychological Review*, vol. 28, nr. 3, 1921, pp. 153–188.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 155.

⁴⁸ *Ibidem*, 159.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 166–167.

⁵⁰ C. Rădulescu-Motru, „Amintiri din vremea studiilor”, p. 286.

⁵¹ Jochen Fahrenberg, Jochen, *Wilhelm Wundt (1832–1920): Gesamtwerk: Einführung, Zitate, Kommentare, Rezeption, Rekonstruktionsversuche*, pp. 380–381.

⁵² E. Broussolle, J. Poirier, F. Clarac, J.-G. Barbara, „Figures and institutions of the neurological sciences in Paris from 1800 to 1950. Part III: Neurology”, pp. 301–320.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Alvarado, Carlos S., „Nineteenth-century hysteria and hypnosis: A historical note on Blanche Wittmann”, *Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 37 (1), 2009, pp. 21–36.
- Bejat, Marian, „Date inedite despre activitatea lui C. Rădulescu-Motru din timpul studiilor la Paris, München și Leipzig”, în *Revista de psihologie* (București), nr. 3, 1967.
- Bejat, Marian, *Geneza psihologiei ca știință în România*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972.
- Blaze de Bury, Yetta, *French literature of To-Day. A study of principal romancers and essayists*, Cambridge, Boston, Houghton, Mifflin and Co., 1898.
- Broussolle, E; J. Poirier; F. Clarac; J.-G. Barbara, „Figures and institutions of the neurological sciences in Paris from 1800 to 1950. Part III: Neurology”, *Revue Neurologique*, nr. 168 (4), 2012, pp. 301–320.
- Charcot, J.-M.; Paul Richer, *Les démoniaques dans l'art*, Paris, Adrien Delahaye et Émile Lacrosnner editeurs, 1887.
- Cobb, Matthew, *The Idea of Brain. A History*, London, Profile Books, 2021.
- Fahrenberg, Jochen, *Wilhelm Wundt (1832–1920): Gesamtwerk: Einführung, Zitate, Kommentare, Rezeption, Rekonstruktionsversuche*, Lengerich, Pabst Science Publishers, 2018.
- Goetz, Christopher G.; Michel Bonduelle; Toby Gelfand, *Charcot. Constructing Neurology*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- Harris, James C., „A Clinical Lesson at the Salpêtrière”, *Archives of General Psychiatry*, 62 (5), 2005, pp. 470–472.
- Maioreșcu, Titu, *Insemnări zilnice (1881–1886)*, Publicate cu o introducere, note, facsimile și portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, vol. II, București, Editura Librăriei Socec & Co. S.A., s.a.
- Mărgineanu, Nicolae, *Mărturii asupra unui veac zbuciumat*. București, Editura Fundației Culturale Române, 2002, pp. 57–58.
- Meischner-Metge, Anneros, *Wilhelm Wundt und seiner Schüler”, Zentenarbetrachtungen: historische Entwicklungen in der neueren Psychologie bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, Horst-Peter Brauns (ed.), Frankfurt am Main, Peter Lang, 2003, pp. 156–166.
- Morton, William J., „Induced hysterical somnambulism and catalepsy”, *Scientific American Supplement*, nr. 256 (10), 1880, pp. 4085–4086.
- Petrovici, Ion, *Figuri și concepții filosofice contemporane. Wilhelm Wundt, Alfred Fouillée, Jules Lachelier, Henri Bergson*, București, Editura Librăriei „Universală” Alcalay & Co., 1933.
- Ralea, Mihai; C. I., Botez, *Istoria psihologiei*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.
- Rădulescu-Motru, Constantin, *Zur Entwicklung von Kant's Theorie der Naturcausalität*, în *Philosophische Studien*, vol. 9, nr. 3–4, 1894.
- Rădulescu-Motru, C., *Memoriu asupra studiilor, lucrărilor, și scrierilor făcute pînă la 6 martie 1899* (ms.), Dosarul nr. 338/1899, Fila 89–90, față-verso. Ministerul Afacerilor Interne, Arhivele Naționale, Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice.

- Rădulescu-Motru, C., „Amintiri din vremea studiilor”, *Revista Fundațiilor Regale* (București), nr. 2, 1934, pp. 274–287.
- Rădulescu-Motru, C., „Din autobiografia lui Eufrosin Poteca” (*Analele Academiei Române*, Memoriile secțiunii literare, seria III, tomul XII, Mem. 2), Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, Imprimeria Națională, 1943.
- Rădulescu-Motru, C., *Mărturisiri*, Colecția Memorialistică, București, Editura Minerva, 1990.
- Rădulescu-Motru, C., *Caracter și destin. Conferințe la Radio 1930–1943*, ed. îngrijită de Marin Diaconu, Societatea Română de Radio Difuziune, București, Editura Casa Radio, 2003.
- Schifirneț, C., *Constantin Rădulescu Motru. Viața și faptele sale*, vol. 1–3, București, Editura Albatros, 2003–2005.
- Tinker, Miles A., „Wundt’s doctorate students and their theses: 1875–1920”, *American Journal of Psychology*, vol. 44, nr. 4, 1932, pp. 630–637.
- Stan, Aurel, *Eduard Gruber. Întemeietorul psihologiei experimentale în România*, Iași, Editura Institutul European, 2013.
- Webster, Richard, *Why Freud was Wrong. Sin, Science and Psychoanalysis*, London, Collins Harper, 1995.
- *** „In memory of Wilhelm Wundt by his American students”, *The Psychological Review*, vol. 28, nr. 3, 1921, pp. 153–188.